

TENKİTLİ BİR DİVANA DİPNOTLARINDAN BAKMAK

HAYRETÎ DİVANI ÖRNEĞİ

Prof. Dr. Ali YILDIRIM¹

Neşir, tenkit ve edisyon kritik adıyla bilinen çalışmalar bir yönüyle Klasik edebiyatın en problemlili konularından birini oluşturmaktadır. Şüphesiz bir divanın nüshalarından yola çıkılarak oluşturulan soy ağaçları, aslında problemi büyük oranda çözmektedir. Bu sisteme göre, aslında oluşturulan ağacın dallarını atarak kökü neşretmek yeterli olacaktır. Zira metin tenkidinin asıl amacının orijinal -müellif hattı- nüshaya ulaşmak olduğu, bu türden yapılan çalışmaların ortak iddiasıdır. Bu iddiayı pekiştirmek amacıyla, çalışmalarda herhangi bir nüshanın esas alınmadığı ifadesi mutlaka zikredilmektedir. Ancak yapılan çalışmalarda oluşturulan soy ağacı ve yukarıdaki ifadelerin aksine bir tasarrufun olduğu da gözlenmektedir. Hatta bazı divanların müellif hattı bilinmekle birlikte diğer nüshalar da çalışmaya dahil edilerek metin tenkitleri yapılmıştır. Yine soyağacı oluşturulan divanların hemen çoğunda müellif hattı veya kolbaşları kayıp gözükmemektedir. Bu da ilginç bir durum oluşturmaktadır.

Şöyle ki yapılan bütün bu çalışmalarda orijinal nüsha veya müellif hattına ulaşma iddiasıyla, acaba yeni bir nüsha mı yazılmaktadır? Kanaatimiz odur ki bu türden çalışmalarda biz adeta yeni bir nüsha ortaya koymaktayız. Yazma nüshalardan ayrılan yönü ise diğer nüsha farklılıklarının gösteriliyor olmasıdır. Bu şekilde yapılan bir çalışma yanlış mıdır? Asla değildir. Meseleye Klasik şiirin bütüncüllüğü çerçevesinde bakmak gerekir. Asıl metne alınan veya aparata çekilen kelimenin şiirin özüne haleb getirip getirmemesidir, aslolan.

Yukarıdaki iddia ve düşüncelerimizi alanda tenkidi yapılan ilk eserlerden olması bakımından Hayretî divanını örnek alarak delillendirmeye çalışacağız. Bu çalışmada dipnota alınan kelimelerle asıl metne çekilen kelimelerin Klasik şiir anlayışını ne kadar bozup bozmadığı üzerinde durulacaktır.

Çalışmanın ön söz kısmında Hayretî'nin yurt içi ve yurt dışında bulunan pek çok nüshasından bahsedilmekte, İstanbul'da bulunan nüshalardan yararlanarak bir tenkitli çalışma yapmanın kâfi olacağı belirtilmektedir. Tenkitli metin çalışmasının ilk aşaması olan nüsha

¹ Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Elazığ.
Journal of Turkish Language and Literature Volume:1, Issue: 2, Autumn 2015, (229-236)

tasnifleri ve bir soyağacı oluşturma ameliyesi gerçekleştirilmemiş gözükmektedir. Özellikle metinlerin tertibi, hataları, eksikleri gibi hususlar başta olmak üzere bir takım kriterleri olan bu aşama, söz konusu çalışmaların en önemli tarafını oluşturmaktadır. Böyle bir yöntemle Asıl nüshadan istinsah edilen kolbaşıları ve bunlara bağlı divanların tasnifi yapılmaktadır(Ateş). Tenkitli metni kurmak için A(Ali Emiri), İ(İbnülemin Mahmut Kemal), Se(Selimağa), S1(Süleymaniye), S2(Süleymaniye), S3(Süleymaniye) ve Ü((Üniversite) kodları ile belirlenmiş toplam yedi divan nüshası kullanılmıştır.

Neşredilen çalışmada toplam 487 gazelin olduğu görülmektedir. Bu gazellerden A nüshasında 138, İ nüshasında 42, Se nüshasında 273, S1 nüshasında 20, S2 nüshasında 16, S3 nüshasında 54, Ü nüshasında ise 12 gazel bulunmamaktadır. Bu itibarla en eksik nüshanın 273 gazelin bulunmadığı Se nüshası olduğu anlaşılmaktadır. Yine yapılan tespitlere göre sadece 96 gazelin bütün nüshalarda var olduğu gözlenmektedir. İ nüshasında hiç birinde bulunmayan 4 gazel, S3 nüshasında da yine diğerlerinde bulunmayan 3 gazel mevcuttur.

Toplam 21 kasidenin bulunduğu çalışmada 19 kaside bütün nüshalarda mevcutken 20. ve 21. Kaside sadece Se nüshasında bulunmaktadır. Yani gazel açısından oldukça eksik olan Se nüshası kaside olarak diğer nüshalarda daha fazla gözükmektedir. Toplam 36 tane musammattan 18'i A nüshasında, 2'si İ nüshasında, 1'i S3 nüshasında bulunmamaktadır. 42 gazelin eksik olduğu İ nüshasında diğerlerinde olamayan 3 gazelin bulunması, 54 gazelin eksik olduğu S3 nüshasında diğerlerinde bulunmayan 3 gazelin olması ilginç gözükmektedir. Yine 273 gazelin bulunmadığı en eksik gözüken Se nüshasında diğer nüshalarda bulunmayan 2 kasidenin olması ilginçtir. Nispeten diğerlerine göre eksik olan bu nüshalarda ilave şiirlerin olması, bu şiirlerin müstensihler tarafından yazılmış olabileceği düşüncesini doğurmaktadır. Ayrıca hacimli sayılabilecek A nüshasında 36 musammattan 18'inin olmaması ilginç gözükmektedir.

Bu fazlalık şiirlerin şairin ileriki süreçlerde yazdığı şiirler olarak düşünülmesinden çok müstensihlere ait olabileceği düşüncesi ağır basmaktadır. Şöyle ki şairin hemen bütün şiirlerinin bulunabileceği nüshalarda değil de, en eksik gözüken nüshalarda bu fazlalıkların olması kafalarda bir soru işareti doğurmaktadır. Biz biliyoruz ki müstensihler de aynı sanat ve kültür dünyasının adamları olmak bakımından şair ve şair ruhlu kişilerdir. Müstensihlerin sadece ilave şiir noktasında değil kelime ve ibare hususunda da ciddi anlamda tercih ve tasarrufları olduğu anlaşılmaktadır. Klasik şiirimizin ilk araştırmacılarından ve böyle bir kültür atmosferinde doğan Ömer Ferit Kam, Âsâr-ı Edebiyye Tedkikâtı adlı eserinin “tiğ”

başlığı ile ilgili bahsinde Bâkî'den seçtiği; “Tîğun adem diyarına rûşen-tarîkdür/ A'dâ-yı dîni durma kılıçdan geçür hemân”, beytinde “kılıçtan” kelimesi yerine “o yoldan” ibaresi kullanılsaydı daha güzel olurdu, zannederim demektedir (Kâm 1998: 75). Yani araştırmacı, bir müstensih olsaydı bu tasarrufta bulunabilirdi. Kaldı ki müstensihlerin çoğu bu minval üzere bilerek tasarruflarda bulunmuşlardır.

Çalışmada aparat ve tercihler noktasında da ilginç istatikselsel rakamlar ortaya çıkmaktadır. Buna göre tercihe nispetle dipnota gönderilme açısında 300 sayı ile S2 nüshası başı çekmektedir. Şüphesiz burada nüshaların hacmi de belirleyicidir. Diğer nüshalar şu şekildedir: İ nüshası 220, S1 nüshası 210, A nüshası 75, S3 nüshası 45, Ü nüshası 42, Se nüshası 40 kez dipnota gönderilmiş kelime ve ibareye sahiptir.

Tercih ve aparatlara dikkat ettiğimizde en ilginç durumla S1 nüshasında karşılaşmaktayız. Şöyle ki S1 nüshası pek yerde diğer nüshaların ortak kelimeleri yerine tercih edilmiştir. Bazen de bu işlemin tam tersi uygulanmıştır. Bunun neye dayandığı, neye göre yapıldığı belirsiz gözükmektedir:

Ehli terke bir nemed besdür hemân fâhir libâs

Değme bir nâ-ehle tek ‘âlemde minnet olmasın (G 375/4)

Ehl-i terke(S1): ehl olana (A, İ, S2, S3, Ü) Şiir Se nüshasında mevcut değildir.

Ey sözi ihyâ-yı emvât eyleyen ‘İsâ gibi

V’ey gözi nâ-hak yere ‘uşşâkı bî-cân eyleyen (G351/2)

‘uşşâkı bî-can (S1): bir demde bin kan (A, İ, Se, S2, S3, Ü)

Çünkü yokdur ‘âşık-ı bî-zerle bâzârun senün

Ben olup bîzâr senden vaz geldüm sevmezsin (G355/2)

Ben olup (S1): oluban (İ, Se, S2, Ü): olmışam (S3), Şiir S3’de mevcut değil.

Sâyil görüp gözüm yaşını rûy-ı lutf ile

Virüp bu hastaya yine şâfi cevâb âb (K10/15)

Rûy-1 (S1): didi (A, İ, Se, S2, Ü), Şiir S3'te yok.

Leylîye dahi Mecnûn olmamış idi meftûn

Ben vâdî-i hayretde lâ-ya'kil idüm cânâ (G1/4)

Dahi (S1): henüz (İ, Se, S2, S3, Ü) gazel A'da yok

Her kişi kim zülfünün küfrini îmân bilmeye

Ana mü'min dimez erbâb-ı tarîkat Mustafâ (G3/4)

Tarîkat (S1): zarâfet (İ, Se, S2, S3, Ü), gazel A'da yok

Didüm ey şûh cefâ ise hemân ancak olur

Didi bî-çâre hatâ ise hemân ancak olur (G57/1)

Şûh (S1): dest (İ, Se, S2, S3, Ü), gazel A'da yok

Uğrayıcak okıya dilber gubârum üstine (M21-V/2)

Gubârum (S1): mezârum (İ, Se, S2, S3), A ve Ü'de şiir yok

Yukarıda verdiğimiz örneklerde S1 nüshası çok da anlamlı ve mantıklı olmamakla birlikte diğer nüshaların ortak kelimelerine rağmen tercih edilmiştir. Bu tercihlerde her hangi bir ölçü ve kriter söz konusu gözükmemektedir. Aparata alınan yapılar rahatlıkla metne çekilebilir. Diğer nüshaların ortak yönlerine rağmen neden sadece S1 nüshasındaki yapılar tercih edilmiştir, belirsizdir. Bu tasarruflara rağmen bazen de bunun tam tersi tercihler söz konusudur.

Oldılar gencîne-i ma'nâya mesken her biri

Sûretâ gerçi birer vîrânelerdür gâzîler (G75/5)

Ma'nâya (İ, Se, S2, S3, Ü): me'vâya (S1), A'da yok

Bir harâbât evidür her bucağın seyr itsen

Hayretî gibi niçe vâlih ü hayrânlar olur (G88/7)

Her bucağın (A, İ, Se, S2, S3, Ü): gûşelerin (S1)

Aylandursa ne var 'arsa-i hüsn içre müdâm

Kendi Husrev ruhu Gülgûn saçı Şebdîz geçer (G78/2)

Ne var (İ, Se, S2, S3, Ü): n'ola (S1), A'da yok

İnen açılma sana düşmez eyâ gonca-i cân (M 25-V/1)

Gonca-i cân (İ, S2, S3, Ü): gonca-dehân (S1), şiir Se ve A'da yok.

Benzer durumlar diğer nüshalar için de söz konusudur.

'Âşık isen nâ-murâd ol nâ-murâd ol nâ-murâd

'Âşık ancak murâd olan rızâ-yı yâr olur (G56/6)

İsen nâ-murâd ol (İ): isen Hayretî gel (Se, S1, S2, S3, Ü), A'da yok

Görüldüğü gibi bir nüsha bazen diğer bütün nüshalara tercih edilmekte bazen de tam tersine aparata alınmaktadır. Oysaki esas metne alınan kelimelerle aparata alınan kelimelerin çok bariz farkları söz konusu değildir. Hatta bazılarında aparata alınan ibareler daha anlamlı ve uygun gözükmemektedir. Şüphesiz bazı tercihlerin mantıklı izahı vardır. Örneğin 8 beyitlik 56. gazelin 6. beytinde mahlas zikredilmekte; ayrıca 8. beyitte de geçmektedir ki diğer 5 nüshanın dikkate alınmayarak sadece İ nüshasının tercih edilmesi makuldür. Ancak

“Uğrayacak okıya dilber gubârum üstine” (M21-V/2 mısraındaki “gubârum” (S1) sözü neye göre diğer dört nüshada geçen “mezârum” kelimesine tercih edilmiştir, belli değildir.

Yine bazı tercihlerde çoğunluğa itibar edildiği görülmektedir. “Gümiş serv-i hırâmândur kad-i bâlâsı İlyâsun” M 27-I/1 mısraındaki “gümiş” kelimesi sadece Ü nüshasında “aceb” şeklindedir ve dipnota alınmıştır. 7. gazelin 2. beyti olan “ Gerçi pervâne karîb olsa çerâğa per yakar / Cân yakar bir pâre düşse şem'-i tâbândan cüdâ”da yer alan “karîb” 5 nüshada geçerken S1’de yer alan “yakın” kelimesi dipnota çekilmiştir. Dolayısıyla ciddi anlamda bir standartsızlık söz konusudur.

Bazı tercihlerde de “müstensih mantığı” diyebileceğimiz tercihler söz konusudur. Buradaki mantık hangi kelimenin beytin diğer kelimeleri ile ilintili olabileceği veya uygunluğu düşünülerek yapılan tercihlerdir. Aşağıdaki beyitte “kul” ve “padişah” kelimelerinin ilgisi ile olsa gerek, tek nüsha olmakla birlikte S1 nüshası diğer 5 nüshaya tercih edilmiştir:

Her bî-nevâ ki kulun kurbânun oldı şâhâ
Kesb itdi ‘ömr-i bâkî ‘âlemde pâdişâdur (G109/4)

Şâhâ (S1): cânâ (A, İ, S2, S3, Ü)

Aynı mantık diğer bazı beyitlerde de görülmektedir:

Âhir zamâna nâm-ı şerîfün virür şeref
Nâmun yazıldı kudret eli ile serverâ (K2/9)

Hiz. Peygamber övgüsünde yazılan bu beyitte altı nüshada geçen “serverâ” ibaresi S3 nüshasında geçen “evvelâ” ibaresi yerine tercih edilmiştir. Buradaki tavrın çoğunluğa uymaktan çok, Hiz. Peygamber’in diğer peygamberlerin serveri olması ilgisi düşünülmüş gibi. Oysaki beyitteki âhir kelimesine tezat bağlamında ve ilk yaratılanın Hiz. Peygamber’in ruhu olması yönlerinden, dipnota alınan evvelâ kelimesi de buraya uygundur.

Yine aşağıdaki beyitte dipnota alınan kelime bir yönüyle daha uygun gibi gözükmektedir:

Kaşun yâyı nişân-ı kâbe kavseyn

Saçun târı delîl-i leyl-i mi'râc (G32/2)

Bu beyitte S1 ve S3 nüshalarında geçen “târı” ibaresi tercih edilmiş ve İ, Se, S2, Ü nüshalarında geçen “tâbı” ibaresi dipnota çekilmiştir. İlk etapta saçlarının teli ya da karalığı anlamına gelen bu yapı uygun gibi gözükmektedir. Ancak Klasik şiirde saçlar aynı zamanda parlaması ve aydınlığı ile de kullanılır. Özellikle “nûr-ı siyâh” tamlaması bu kurguyu anlatmada kullanılır. “Delil” kelimesi ise aydınlanma, parlama, ortaya çıkmayı çağrıştırmaktadır ki beyitte “tâb” kelimesi de rahatlıkla tercih edilebilir.

Başka bir beyitte yine diğer bir kelimenin ilgisi ile bir tercihin yapıldığını zannetmekteyiz:

Hâk-i râhın göz göre urdun götürdün ey sabâ
Tûtiyâ-yı dîde-i giryânım almak yol mıdur (G112/3)

Yukarıdaki beyitte “râhın” ifadesi İ, S1 ve Ü nüshalarında geçmekte, bunun yerine S2 ve S3 nüshalarında “pâyın” ifadesi geçmektedir. Gelenekte her ikisi de kullanılmakla birlikte “hâk-pây” tamlaması daha çok yer almaktadır. Burada da beytin son kelimesinin “yol” olmasının “râh” tercihini ön plana çıkardığı düşünülmektedir.

163. gazel A, İ ve S1 nüshalarında bulunan bir gazel olmakla birlikte bazı kelimelerin her üçünde de farklı oldukları gözlenmektedir ki bu farklılıkların şairden çok müstensihlerden kaynaklandığını söylemek gerekir:

Hak senün zülf-i dil-âvîzüni bir dâr itmiş
Anda dil-hastelerün gönlini berdâr itmiş (G163/1)

Dil-hastelerün (A): üftâdelerün (İ): âşüftelerün (S1)

Sonuç:

Edisyon kritik veya metin tenkidi gibi adlarla ifade edilen bu tür çalışmalar Klasik Türk edebiyatının en önemli taraflarından birini oluşturmaktadır. İlk önce Batı’da incil’in nüshalarında asıl metnini ortaya koymak amacıyla oluşturulan bu metod, bizim özellikle divan metinlerine de uygulanmaya başlanmıştır. Şüphesiz incilin aralarında yüzlerce yıl farkların olduğu nüshaları ile divanların beş on yıllık farklı nüshaları aynı ipuçlarını bizlere veremez. Kaldı ki Klasik şiir bir ortak kültür ve zihniyetin ürünüdür. Dolayısıyla dönem, şahsiyet, tarz gibi açılardan bakıldığında bile bizlere kesin neticeler vermezler. Malzemeleri, kurguları, benzetmeleri aşağı yukarı aynı olan bu edebi dönemimizdeki şairler için şu kelimeleri kullanırdı, bunları kullanmazdı demenin imkânı yoktur. Hatta edisyon kritiği yapılmış bütün divanların dipnotları metne metindekiler dipnota çekilse de çok büyük bir farkın olmayacağı ortadadır.

Bu tür çalışmalarda yapılacak olan, bilgisayar teknolojisi de işin içine katılarak hemen bütün nüshaların taranması yapılmalıdır. Öyle ki araştırmacı bütün nüsha farklarını görebilmelidir. Bunun dışında öncelikli olarak maddi hatalar diyebileceğimiz vezin, kafiye, imla kusurlarının giderilmesi gerekir. Çünkü hiçbir metin orijinal olma amacıyla eksiklikleri kabul etmez. Bu yanlışlıklar –eğer varsa- müellif hattındakiler de olsa düzeltilmelidir.

Son olarak Hayreti divanı üzerinde yapılan bu çalışmada belli bir standarda uyulmadığı gözlenmektedir. Zaman zaman tasarruflarda çelişkiler söz konusudur. Şüphesiz bu çelişki ve tutarsızlıkların yapılan edisyon kritik çalışmalarının çoğunda olduğu muhakkaktır.

